

UDK:37.03

Feruza XASANOVA,

Assistent o'qituvchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz, O'zbekiston

Email:feruzaxasanova550@gmail.com

O'zMu dotsenti, G.Abdullayeva taqrizi asosida

“METAKOGNITIV KOMPETENSIYA: PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MOHIYAT: ILMIY-NAZARIY TAHLIL”

Annotatsiya

Ushbu maqolada pedagogik-psixologik fanlar tizimida muhim o'rin tutuvchi metakognitiv kompetensiya tushunchasining mazmuni, tarkibiy tuzilishi va uning ta'lim jarayonidagi mohiyati ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda shaxsning o'z bilish jarayonlarini (xotira, tafakkur, diqqat va idrok) anglash, ularni rejalashtirish, boshqarish va baholash qobiliyati sifatida metakognitsiyaning pedagogik ahamiyati yoritib berilgan. Maqolada metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish (self-regulated learning) darajasini oshirishi hamda muammoli vaziyatlarda samarali qarorlar qabul qilish faolligini ta'minlashi asoslab berilgan. Maqola pedagogik psixologiya, zamonaviy ta'lim texnologiyalari va ta'lim oluvchilarning intellektual salohiyatini oshirish masalalari bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar hamda izlanuvchilar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: Metakognitsiya, metakognitiv kompetensiya, bilish jarayonlari, reflesiya, mustaqil ta'lim (self-regulated learning), metakognitiv monitoring, pedagogik-psixologik tahlil.

“МЕТАКОГНИТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ: ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ”

Аннотация

В данной статье с научной точки зрения проанализированы содержание, структура и педагогическая суть понятия “метакognитивная компетентность”, занимающего важное место в системе педагогико-психологических наук. В исследовании освещена педагогическая значимость метакognition как способности личности осознавать, планировать, регулировать и оценивать собственные познавательные процессы (память, мышление, внимание и восприятие). В статье обосновано, что формирование и развитие метакognитивных навыков повышает уровень саморегулируемого обучения (self-regulated learning) учащихся, а также обеспечивает их активность в принятии эффективных решений в проблемных ситуациях. Статья предназначена для специалистов и исследователей, занимающихся вопросами педагогической психологии, современных образовательных технологий и развития интеллектуального потенциала обучающихся.

Ключевые слова: Метакognition, метакognитивная компетентность, познавательные процессы, рефлексия, саморегулируемое обучение (self-regulated learning), метакognитивный мониторинг, педагогико-психологический анализ.

“METACOGNITIVE COMPETENCE: ITS PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ESSENCE: A SCIENTIFIC-THEORETICAL ANALYSIS”

Annotation

This article scientifically analyzes the content, structural framework, and pedagogical significance of the concept of “metacognitive competence”, which holds a crucial place in the system of pedagogical and psychological sciences. The study highlights the pedagogical importance of metacognition as an individual's ability to recognize, plan, manage, and evaluate their own cognitive processes (memory, thinking, attention, and perception). The article substantiates that the formation and development of metacognitive skills enhance students' level of self-regulated learning and ensure their proactive engagement in effective decision-making during problem-based situations. The article is intended for specialists and researchers dealing with pedagogical psychology, modern educational technologies, and the intellectual enhancement of learners.

Key words: Metacognition, metacognitive competence, cognitive processes, reflection, self-regulated learning, metacognitive monitoring, pedagogical-psychological analysis.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining jadal sur'atlari hamda barcha sohalarga innovatsiyalarning chuqur kirib borishi mehnat bozorida kadrlar sifatiga bo'lgan talablarni tubdan o'zgartirmoqda. Bu kabi transformatsion jarayonlar ta'lim tizimi, xususan, pedagogika sohasida ham tub islohotlarni amalga oshirish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda. Bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilar faoliyatida nafaqat nazariy bilimlarni egallash, balki o'z-o'zini boshqarish, mustaqil bilish hamda refleksiv-tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish kasbiy kompetentlikning bosh mezonlari sifatida namoyon bo'lmoqda.

Zamonaviy va raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlash tasodifiy xarakterga ega bo'lmay, balki davlat

darajasidagi tizimli qo'llab-quvvatlov, yuqori sifatli ta'lim-tarbiya muhiti va innovatsion yondashuvlarning samarali integratsiyasiga tayanadi. Shu nuqtai nazardan, hozirgi davrda oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kasbiy mahoratini oshirishga yo'naltirilgan zamonaviy pedagogik strategiyalarni tatbiq etish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shu o'rinda hammamizga nimaning evaziga pedagogika yo'nalishi talabalarida biz kutayotgan kompetensiyalar shakllanadi degan savol tug'ulishi tabiiydir. Ilmiy eksperiment xulosalaridan ma'lum bo'ladiki, kelajak pedagoglarining muhim kompetensiyalarga ega bo'lishi, oliy ta'lim tizimida olib boriluvchi o'quv mashg'ulotlarida kompetensiyali yondashuvning qo'llanilishining evazigadir.

Tahlillardan ayon bo'lishicha, kompetensiyalar kompetentli yondashuvning mahsuli bo'lib, kompetentli yondashuvning o'zi ham pedagogika, psixologiya va boshqa ijtimoiy fanlarda ishlab chiqish, rivojlantirish va hayotga tatbiq etish bosqichmabosqich, "kompetensiya", "kompetentlilik" tushunchalarining ta'lim nazariyasi va amaliyotida qo'llanilishi bilan qarayib bir vaqtda amalga oshiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tutolmin A.V (2009) ning fikricha, kompetentli yondashuv pedagogikada bo'lajak o'qituvchining kasbiy-pedagogik tayyorgarligi va o'quvchilarga ta'lim berishning sifati kontekstida ko'rib chiqiladi.

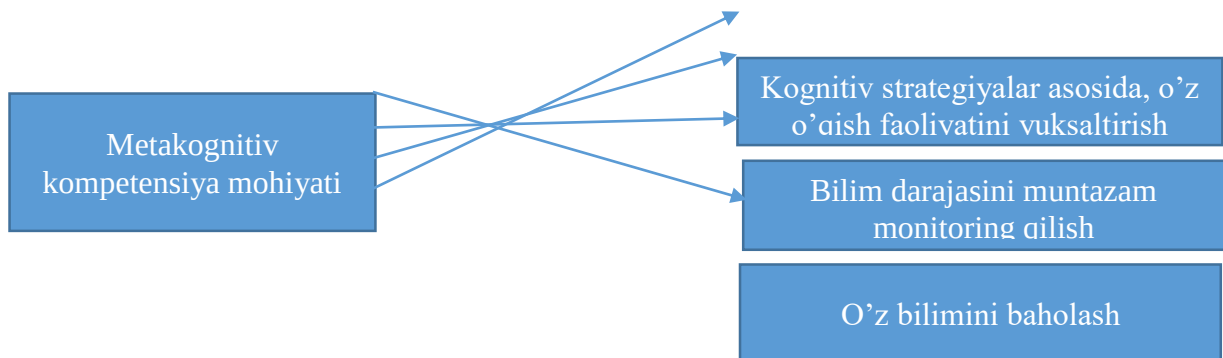
Kompetentli yondashuv - bu kasbiy faoliyatda o'qituvchi shaxsi ijodiy o'zini o'zi realizatsiya qilishini ta'minlab beradigan pedagogik qadriyatlar va texnologiyalarni o'zlashtirish va translyatsiya qilish bo'yicha sharoitlarni yaratishga yo'nalgan tashkiliy pedagogik va nazariy-metodologik qoidalar to'plamidir. Bunday yondashuv shu bilan ta'minlanadiki, zamonaviy o'qituvchi sifatining muhim ko'rsatkichi nafaqat ta'lim va tarbiyada o'zlashtirilgan ko'nikmalar, kasbiy bilimlar hisoblanadi, balki kasbiy-shaxsiy rivojlanishni, o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berishga nisbatan ijodiy yondashuv, ularning intellektual va shaxsiy rivojlanishiga kompetentli ko'mak berish qobiliyati hisoblanadi. Demakki, kompetensiyalarning shakllanish o'zagi kompetentli yondashuv asosida ro'y beradi.

Pedagog bo'lish oson, lekin orzudagi pedagog bo'lish mashaqqatli ishdur. Bunda inson mas'uliyati va mehnatining hisobsiz mashaqqatlari yotibdi. Buyuk mutafakkir Kaykovus ta'biri bilan aytganda "Har kishi har ishni qo'lga olsa, ul ishni yaxshi bilsin va uni ko'p varzish qilsin, toki ul ishdan ko'p naf ko'rgay".

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik kompetensiyalar, kompetensiyali yondashuv ularning mazmun-mohiyati, turlari va bo'lajak o'qituvchilar amaliy faoliyatidagi o'rni haqida, imkoniyatimiz darajasida to'xtalib o'tdik. Endi esa tadqiqotimiz bosh mavzusi bo'lgan "metakognitiv kompetensiya" mazmuniga to'xtalsak. Lug'aviy ma'nosiga ko'ra "Metakognitsiya" (yunon. meta – "ustidan", "keyin" va lot. cognitio – "bilish")so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, Metakognitiv kompetensiya mohiyatini aks ettiruvchi xususiyatlar

so'zma-so'z tushunilganda "bilish haqidagi bilish" yoki "fikrlash haqidagi fikrlash" ma'nosini anglatadi. Kengroq talqin qiladigan bo'lsak "Metakognitiv kompetensiya – bu insonning o'z tafakkur jarayonlarini (yoki bilish jarayonlarini) ongli ravishda anglash, tahlil qilish, baholash va boshqarish qobiliyatidir, ya'ni "bilim haqidagi bilimni anglatuvchi atama". Umumiy holda tavsiflasak, insonning o'z bilish jarayonlarining anglashi, nazorat qilishi va boshqarishi, "bilish haqidagi turli xil bilimlarni bilishi"- bu metakognitiv kompetensiyadir.

Fikrimizcha metakognitiv kompetensiya bo'lg'usi mutaxassislarining o'z bilimi-salohiyati-imkoniyatlari va ushbu bilim, ong va salohiyatlarini maqsadli boshqarish haqidagi qoidaviy tuzilma sifatida odatiy bo'lmagan muammolarni hal qilishni o'z ichiga oladi ya'ni bular tanqidiy fikrlash, tizim tahlili va baholash; shaxslararo ko'nikmalar, murakkab muloqot, ijtimoiy ko'nikmalar, hamkorlik va tashkilotchilik, madaniy sezgirlik, xilma-xillikka dosh berish; ichki ko'nikmalar, o'zini o'zi boshqarish, vaqtni boshqarish, o'zini rivojlantirish, o'zini o'zi boshqarish, moslashuvchanlik, ijrochilik funksiyalari va o'lchovlari kabildir. Ijodkorlik va innovatsiya, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish, o'rganishni o'rganish kabilar bo'lib, ushbu ko'nikmalar orqali talabalar o'zini-o'zi boshqarish qobiliyatini egallaydilar. Yuqoridagi tahlillarimiz natijasida quyidagicha mualliflik ta'rifini keltirib o'tmoqchimiz. "Metakognitiv kompetensiya – shaxsning o'z bilish jarayonlarini anglash, rejalashtirish, nazorat qilish va baholash borasidagi integrativ qobiliyatlar majmui bo'lib, u nafaqat "qanday bilish"ni, balki "qanday o'rganish"ni ham anglab yetish darajasini ifodalaydi. Ushbu kompetensiya o'z ichiga metakognitiv bilim (o'z kognitiv imkoniyatlari, vazifa xususiyatlari va strategiyalar haqidagi tasavvurlar), metakognitiv tajriba (jarayon davomidagi his-tuyg'u va baholashlar) hamda metakognitiv ko'nikmalar (rejalashtirish, monitoring, tuzatish va refleksiya) kabi tarkibiy qismlarni qamrab oladi. U shaxsning o'quv-kognitiv faoliyatini ongli tarzda boshqarish, xatolarni o'z vaqtida aniqlab tuzatish va o'z ta'lim trayektoriyasini mustaqil loyihalashtirish imkonini beruvchi dinamik jarayondir". (I-rasmga qarang)

Tahlil va natijalar. Metakompetensiyalarni shakllanish jarayoni esa uzluksiz sitixiyali ko'rinishda ketma-ketlikda amalga oshiriladi. Bizningcha, bo'lajak pedagoglarda metakognitiv kompetensiyani shakllanish jarayoni uch bosqichni o'z ichig oladi;

Metakognitiv yondashuv

Metakognitiv strategiya

Metakognitiv kompetensiya

Metakognitiv yondashuv bosqichini tahlil qilishdan oldin, yondashuvni o'zi nimaligi haqida to'xtalsak. "Yondashuv bu – biror muammoni hal qilish, jarayonni tashkil

etish yoki hodisani o'rganishda qo'llaniladigan asosiy tamoyillar, qarashlar va usullar tizimi. U muayyan maqsadga erishish uchun tanlangan yo'nalish yoki pozitsiyani bildiradi". Rus olimi A.N.Shukin ta'rifiga ko'ra "yondashuv strategiyani amalga oshiradigan o'quv strategiyasini belgilaydigan metodikaning asosiy toifasi". Demak metakognitiv yondashuv – metakompetensiyaning boshlang'ich asosidir. Biz to'g'ridan-to'g'ri oliy maqsadimiz, "metakognitiv kompetensiyani shakllantirish" jarayoniga o'ta olmaymiz. Bunda ta'lim to'g'risidagi qonun prinsiplariga asoslanib, soddadan murakkabga tomon harakatlanish lozim bo'ladi. Metakognitiv

yondashuv esa bo'lajak pedagoglarni fikrlash haqidagi fikrlashga o'rgatuvchi dastlabki (sodda) bosqichdir. Demak, metakognitiv yondashuv bo'lajak pedagoglarga fikrlash va o'rganishga qanday yondashishni o'rgatish orqali metakompetensiyani shakllanishiga xizmat qiladi.

Metakognitiv kompetensiyani shakllantirish yo'lidagi keyingi qadam, metakognitiv strategiyalardir. Chunki, metakognitiv yondashuv metakognitiv strategiyalar orqali bo'lajak pedagoglarning ilmiy-amaliy takomillashuviga xizmat qiladi. Dastavval doimgidek strategiya tushunchasining mohiyatiga to'xtalib o'tsak. "Strategiya – bu so'z yunoncha "strategos" – (qo'shin boshlig'i, sarkarda degan ma'nolarni anglatadi) so'zidan olingan bo'lib, o'z maqsadiga erishish uchun tuzilgan aniq va uzoq muddatli harakatlar rejasini yoki yo'l xaritasi hisoblanadi". R.Oksford takidlaganidek, strategiya atamasi Qadimiy Yunonistondan kelib chiqqan bo'lib, u yerda bu so'z harbiy ma'noda ishlatilgan ya'ni "harbiy qo'shinlarni maqbul boshqarishni rejalashtirish".

Bugungi kunda strategiya faqatgina harbiy sohada emas jamiyat hayotining qator jabhalarida rivojlantiruvchi mexanizm sifatida foydalanilmoqda. Masalan – biznes strategiya, shaxsiy strategiya, o'quv strategiya ko'rinishida. XXI asr jahon ta'lim tizimida o'qitishga yo'naltirilgan bir qancha "umrbod ta'lim (lifelong learning), STEAM ta'lim, inkliuziv ta'lim" kabi ta'lim strategiyalari amalda qo'llanilmoqda. Metakognitiv strategiya ham ana shu o'quv strategiyasining bir ko'rinishidir. R.Oksfordning fikricha, o'quv strategiyasi maqsad bilan bog'liq va "talabalarining ta'limini osonroq, tezroq, yoqimli, o'z-o'zini boshqarishga yanada samarali va yangi vaziyatlarga o'tkazishga qaratilgan aniq harakatlardir". Bizningcha, metakognitiv strategiyadan foydalanish – talabalar o'z o'quv ehtiyojlarini aniqlashda, o'quv maqsadlarini shakllantirishda, o'quv jarayonini rejalashtirish, nazorat qilish va baholashga o'rganish uchun moddiy va ma'naviy resurslarni aniqlashga, o'rganish strategiyasini tanlash va amalga oshirishda, o'quv natijalarini baholashda boshqalarning yordamida yoki mustaqil ravishda erishilayotgan jarayondir.

Shuningdek, O'Malley va Chamot metakognitiv strategiyalarning yosh mutaxassislar uchun ahamiyati juda muhimligini takidlab "metakognitiv strategiyasiz talabalar, aslida o'qishni rejalashtirish, o'z taraqqiyotini kuzatish yoki yutuqlari va kelajagini tahlil qilish uchun yo'nalishi yoki qobiliyatiga ega bo'lmagan talabalar"deya xulosa berishadi.

O'z mualliflik ta'rifimizni keltiradigan bo'lsak metakognitiv strategiya – bu shaxsning o'z bilish faoliyatini ongli tarzda kuzatish, baholash va boshqarish maqsadida qo'llaydigan maqsadli harakatlar tizimidir. U o'quv vazifasini bajarishdan oldin rejalashtirish, jarayon davomida o'z tushunish darajasini nazorat qilish va yakunda erishilgan natijani tanqidiy baholashni o'z ichiga oladi. Bunday strategiya shaxsga nafaqat "nima bilishini", balki "qanday bilishini" anglash imkonini beradi, ya'ni bilim va bilish jarayoni o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlaydi.

Ushbu keltirib o'tgan yondashuv va strategiyalarning ta'lim jarayonida qo'llanilishi evaziga bo'lajak pedagoglarda metakognitiv kompetensiyalarni shakllantirish imkoni vujudga keladi. Bo'lajak pedagoglarda metakognitiv kompetensiyaning mavjudligi, o'z o'qishini (bilim olishini) rejalashtirish, nazorat qilish va baholash orqali namoyon bo'ladi. Shuningdek, metakognitiv kompetensiyalar mavjud bo'lgan talabalar esa, shaxsiy va kasbiy rivojlanish yo'lida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Bular:

- O'z bilimlarini mustaqil ravishda shakllantirish;
- O'z aqliy-intelektual jarayonidan xabardor bo'lish;
- Muammolarni mustaqil hal qilish;
- O'quv jarayonini ongli ravishda loyihalashtirish;
- Kreativ va tanqidiy fikrlash;
- Maqsadlar qo'yish;
- Noma'lum narsalarni baholash.

Xususiyatlarga oid fikrlarimizni rus olimi Kashapovning xolisona yondashuvi ham isbotlab o'tadi. Uning ta'kidlashiga ko'ra, "metakognitiv kompetensiyaga ega bo'lgan talaba murakkab kognitiv faoliyatni amalga oshirganda, nimani, qanday, qachon, qayerda va nima uchun o'qiyotganini tushunishga qodir bo'ladi. Bunday talabalar quyidagi harakatlarni rejalashtirish va qaror qabul qilish orqali bilish faoliyatini amalga oshiradilar:

O'z maqsadlariga erishish uchun turli xil strategiyalardan foydalanadilar;

- Qo'shimcha bilim yoki manbalardan foydalanadilar;
- Ularning faoliyati davomida taraqqiyotni kuzatadilar;
- Ishdan keyingi muvaffaqiyatni baholaydilar;
- Maqsadga erishgandan so'ng tadbirlarni yakunlaydilar".

Xulosa. Maqolada metakognitiv kompetensiyalarning, o'quv jarayoni va bo'lajak pedagoglar professionallashuvi uchun mavjud bo'lgan ko'plab ijobiy tomonlarini keltirib o'tdik, lekin ahamiyat berishimiz lozim bo'lgan muhim bir jihat shundaki, ushbu kompetensiya nimani evaziga shakllanadi yoki metakompetensiyani shakllantirish uchun nima vazifalarni bajarishimiz lozim. Bizningcha, oliy ta'lim tizimi talabalarining metakognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish uchun, quyidagi vazifalarni bajarishimiz zarur bo'ladi:

1. Ta'lim oluvchi talabalarda metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantiruvchi o'quv-tarbiya jarayonini yuzaga keltirish;
2. Dars jarayonlarida zamonaviy usul, shakl va texnologiyalardan keng foydalanish;
3. Bo'lajak pedagoglarda metakognitiv ko'nikmani shakllantiruvchi, metodik tizimni takomillashtirish;
4. Metakognitiv kompetensiyani rivojlantiruvchi, komponentlar va indikatorlarni aniqlashtirish;
5. O'qituvchilarni o'zi uchun ham, maxsus o'quv seminarlarini tashkil etish.

Oliy ta'lim tizimida talabalarining metakognitiv ko'nikmalarini shakllantirish bo'lajak kadrlarning kasbiy kompetentligini oshirishga va zamonaviy ta'lim talabalariga mos yuqori malakali mutaxassis bo'lib yetishishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Shilova T.A. Diagnostika psixologo-sozialnoy dezadaptatsii detey i podrostkov: metodicheskoe posobie - 2-e izd. - Moskva: Ayriss-Press: Ayriss-Didaktika, 2005. - 108 c.
2. Kaykovus, "Qobusnoma"- 135b, "Yangi nashr" – 2019 y.
3. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, No. 10. – P. 906–911.
4. <https://www.google.com/search?q=metakognitiv+kompetensiya>
5. <https://uz.wiktionary.org/wiki/yondashuv>
6. Иванова Т.В, Сухова.И.А. Теория и методика обучения иностранному языку: Базовый курс лекций. Часть I. – Уфа : Изд-во БГПУ, 2008. 101 – с.
7. <https://www.google.com/search?q=strategiya>
8. R.Okford, (1990). Language learning strategies: What every teacher should know. Newbury House.pp.8, 23(3), 359-386.
9. R.Okford, (1990). Language learning strategies: What every teacher should know. Newbury House.pp.8, 23(3), 359-386.
10. J.O'Malley, & A. Chamot, (1990). Learning strategies in second language acquisition. New York, NY:Cambridge University Press.35. 21-46.
11. Кашапова.М.М. Метакогнитивные основы конфликтной компетентности. Ярославль ЯрГУ. –, 2012. – 18с. ISBN 978-5-8397-0890-7